УДК 811.512.145

Р.Ф. Мирхәев

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ДИНИ КҮЗАЛЛАУЛАР СИСТЕМАСЫНДА КЕШЕ ОБРАЗЫ ҺӘМ АНЫҢ ТЕЛДӘ ЧАГЫЛЫШЫ

Религиозное мировоззрение татарского народа представляет собой особую систему духовных ценностей и представлений о мире, которая складывалась в течение многих веков под воздействием мусульманской традиции. В то же время в ней прослеживается и следы религии тэнгрианства, которую до принятия ислама исповедовали предки современных татар. Все это нашло свое отражение в татарской религиозно-языковой картины мира. В качестве ее основополагающего ядра выступает концепт «Бог», в тесной взаимосвязи с которым раскрывается содержание других элементов, таких как «Человек». Статья посвящена изучению особенностей его вербализации в татарской лингвокультуре. Исследование проведено на основе материала, извлеченного из старотатарских письменных текстов.

Ключевые слова: языковая картина мира, религиозное мировоззрение, религиозная концептосфера, религиозный концепт.

Татар халкының дини күзаллаулар системасын күп гасырлар дәвамында формалашкан рухи кыйммәтләр, гореф-гадәтләр һәм карашлар тәшкил итә. Тарихи планда ул мөселман традициясенең йогынтысы астында формалаша. Шул ук вакытта анда ислам дине кабул ителгәнгә кадәр хәзерге татарларның борынгы бабалары тоткан тәңречелекнең эзләре дә сакланган. Боларның барысы да безнең көннәргә кадәр килеп җиткән иске татар язма чыганакларында чагылыш таба. Бүгенге көндә аларның тел үзенчәлекләре (график, фонетик, морфологик, лексик) өйрәнелеп, күпсанлы фәнни хезмәтләр язылды. Шул ук вакытта текстларның аерылгысыз өлешен тәшкил иткән, үзендә татар халкының дини күзаллаулары һәм аларның телдә чагылышы белән бәйле мәгълүматны туплаган дини лексика игътибардан читтә кала бирә. Аерым тикшеренүләрне исәпкә алмаганда, әлеге төр сүзләр галимнәр тарафыннан, әдәби әсәрләр теленең башка үзенчәлекләре белән бергә, лингвостилистик планда, яисә татар әдәби теле нормаларының формалашу һәм үсү тарихы контекстында карала [Мирхәев, б. 22].

Татар халкының дини күзаллаулар системасы структур яктан күпкырлы һәм катлаулы күренеш тәшкил итә. Ул үз эченә, «Алла», «Пәйгамбәр», «Фәрештә», «Оҗмах», «Тәмуг», «Гөнаһ» концептлары белән бергә, «Кеше» кебек турыдан-туры бу өлкәгә карамаган һәм билгеле бер контекстта гына өстәмә мәгънә төсмерләренә ия булган берәмлекләрне дә ала.

Мөселман традициясендә, кешенең төп атамалары буларак,

гарәп теленең *адәм* (آدم) һәм *инсан* (انسان) сүзләре кулланыла. Мәгълүм тарихи, дини, иҗтимагый һәм мәдәни факторлар тәэсирендә алар татар теленә дә үтеп кергәннәр һәм бүгенге көндә түбәндәге мәгънәләрдә кулланылалар:

адәм: 1) Җир йөзендә Аллаһы Тәгалә тарафыннан яратылган беренче кеше; 2) кеше, шәхес; 3) таныш булмаган ир кеше; 4) *кимс.* бәндә; начар, явыз ниятле яки булдыксыз кеше [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, I т., 2015, б. 65];

инсан: кеше, адәм [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, II т., 2016, б. 551].

Алардан башка биредә Аллага буйсынган кеше мәгънәсен фарсы теленнән кабул ителгән *бәндә* (بنده) һәм борынгы төрки язма чыганаклардан килә торган *кол* лексемалары да белдерә [Древнетюркский словарь, с. 465; Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, I том, 2015, б. 462; Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, III том, 2017, б. 314].

Әлеге сүзләрнең татар телендә кулланылышы, нигездә, дини өлкә белән чикләнә, ә төп һәм универсаль атама буларак 1) сөйләшү, фикерләү, корал җитештерү һәм аннан файдалана алу сәләтенә ия булган тере зат, адәм, кемсә; 2) билгеле бер һөнәр, гомумән нинди дә булса эш белән шөгыльләнүче зат; 3) югары әхлак һәм рухи кыйммәтләр гәүдәләнеше буларак шәхес һ.б. мәгънәләрне белдерә торган, килеп чыгышы буенча төрки-татар асыллы *кеше* лексемасы кереп киткән [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, III том, 2017, б. 235–236].

Урта гасыр иске татар әдәбияты әсәрләрендә кеше тулысынча Аллага буйсынган һәм аның ихтыярына бәйле булган җан иясе буларак тасвирлана. Моның өчен авторлар түбәндәге сүзләрне файдаланалар:

адәми: *Адәмигә* биңзәмәздер, заһир белең, мөкәррәб фәрештәйә биңзәр имди [Кол Гали, б. 120]; *Адәмидә* күб булур һәм бивафа [Мөхәммәдъяр, б. 67]; Бакты, күрде, ултурур бер *адәми* [Мөхәммәдъяр, б. 67];

бәшәр: Җиһан ичрә сәндик *бәшәр* улмыш дәгүл [Кол Гали, б. 124];

бәндә: Бу *бәндә* үзрә дәлилем сән улғыл имди [Кол Гали, б. 48]; *Бәндәләр* (уш) бү(йлә) тәшриф булғайлар [Мөхәммәдъяр, б. 55]; Йете иқлим сезгә уш *бәндә* ирүр [Мөхәммәдъяр, б. 176];

бичара: Иляһәна, кәрим Хәннан, *бичаралар* өмиди сән, рәхим Мәннан [Кол Гали, с. 74]; Күңлүм уты йанмақ илә изтираб, қылды мән *бичарәне* әсри хәраб [Мөхәммәдъяр, б. 39]; Мин ирүрмән сезләр ара *бичара* [Мөхәммәдъяр, б. 46];

зәгиф: Мәүлем, сәңа сығынурмын мән бер *зәгиф* [Кол Гали, б. 48]; Бән *зәгифи* хикмәт таба сән йандырғыл [Кол Гали, б. 48]; Бу *зәгиф* бу китабы дүзди имди [Кол Гали, б. 294];

қол: Тәүфиқ сәндән уманурмын мән зәғиф *қол* [Кол Гали, б. 48]; Йарлықағыл, йа рәхим, бән ғаси *қоли* [Кол Гали, б. 293]; Йазуқлуқ *қолуң* мән гөнаһкяр [Мөхәммәдъяр, б. 170];

мәзлум: *Мәзлумләрең* доғасындан қурқың имди [Кол Гали, б. 84]; Мөдам өмид дута

сәңа җөмлә *мәзлум* [Кол Гали, б. 104];

фәқир: Мән ирүрмән бу шәһәрдә бер *фәқир*, ил күзүндә ғаҗиз-у хур, вә хәқир [Мөхәммәдъяр, б. 40]; Бер кешенең ике булса дошманы, қайда тынғай ул *фәқирнең* бер җаны [Мөхәммәдъяр, б. 64].

Язма чыганакларда дини контекстта *кеше* сүзе дә кулланыла: Ғафил улма үзүңдин сән, и *кеше*, кәчә-көндүз (һәм) эшең сәрғин *кеше* [Мөхәммәдъяр, б. 46]; Бу үлүмдин қачса, қотулмас *кеше*, үлмәйен бу дөнйада қалмас *кеше* [Мөхәммәдъяр, б. 58].

Алга таба, аерым алганда XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар мәгърифәтче язучыларының әсәрләрендә, кеше бар яктан да тулы канлы тормыш алып баручы актив социаль зат буларак тасвирлана башлый. Бу, үз чиратында, югарыда телгә алынган сүзләрнең эчтәлекләрендә чагылыш таба. Әлеге чорга караган язма текстларда алар кешенең социаль статусын, аның җәмгыятьтә тоткан урынын ачыклап килгән *иҗтиһадлы*, *хезмәт сәвән*, *хәтме көтеб кылмыш, ғалим*, *бүйүк*, *бай*, *малдар, җәмәғәтләнмеш, нөфүзле*, *укымыш, фәқир* сүзләре белән бергә кулланылып, дөньяви характердагы яңа мәгънә төсмерләре белән баетылалар:

адәм: Бу ханә үзе күчүк булса да, тахтадан башы, анбары вә мөхкәм сарайлары сахибенең иҗтиһадлы вә *хезмәт сәвән адәм* идегене күстәрерләр иде [Акъегет, б. 2]; Петербургда университетта *хәтме көтеб кылмыш адәм* улса да, ... [Бигиев, 1887, б. 8]; Муса Салихов *җәмәғәтләнмеш адәм* түгел иде [Бигиев, 1887, б. 8];

кеше: ... ханәнең, аш вә йәмәкнең тәмизлеге *йахшы вә байырақ кешеләрне* җәлеп идәр иде [Акъегет, б. 9]; Ниндәләйен, *малдар кешеме*? [Бигиев, 1890, б. 10];

зат: Мохтара кәленчә, бу *зат* үзе *ғалим* улмаса да, бунларың милләтпәрвәрлекләрене аңлады [Акъегет, б. 29–30]; Хәзердә ул мәдрәсәдә бер *мөбарәк зат ғалләмә* вә фәридел-ғасыр улан дамелла Ғабделғәлләм хәзрәтләре дәрес әйтәдер [Бигиев, 1890, б. 10];

инсан: Ғалим дисәң, кәзалик хата дийәрез, чүнкә *ғалим инсан* ғәйбәтләрдән качадыр [Акъегет, б. 13];

кемсәнә: Һәм авылда Гали байдан *нөфүзлы кемсәнә* йуқ иде, ул нә диде, шул булды [Акъегет, б. 12]; ... шәкердләрә вә *уқымыш фәқир кемсәнәләрә* тәслим иделеҗәк [Акъегет, б. 61]; Мәсҗедә кәлән җәмәғәт арасында нәдән исә дә, ғайәт фәқир кемсәнәләр дә күбдер [Бигиев, 1890, б. 3].

Бу дәвердә кеше, Алла колы буларак кына түгел, җәмгыятьнең тулы хокуклы әгъзасы, аның аерылгысыз өлеше буларак карала башлый һәм ул түбәндәге сүзләрнең кулланылышында да күренә:

әһали: Шәһәремезең һәммә *әһалисе* мәзкүр мәүкыйфә тупланмышлар [Акъегет, б. 41]; «К» қарйасы *әһалисенең* мәғишәт ичүн хезмәте игенчелек улса да, әксәресе башка шәһәрләрә, ... хезмәт вә тиҗарәт ичүн кидәйурлар [Бигиев, 1890, б. 2];

халық: Ләкин чуқ *халықлары* башқа шәһәрләрә, мәсәлән, Әстерхан, Растуф, Казан кебиләрә иш вә тиҗарәт ичүн дағылырлар [Акъегет, б. 2]; Кичәге ма wақағаны Әхмәди бай белмәк түгел, бәлки нисфы шәһәр *халқы* ишедеп, зийадәсилә белмешләр иде [Бигиев, 1887, б. 16];

ислам: Мәзкүр кяғыд Русйа *исламларының* сәламәтене вә хөсне мәғишәтене мөхафәза идән «Тәрҗеман» җәридәсе иде [Акъегет, б. 4]; Әмма унбер милиун *ислам* дере қалды [Акъегет, б. 7]; Мәүқифнең эчендә вә тышында анда-бунда *исламлар* сөйләшүб гәзәләр [Акъегет, б. 42];

мөселман: Әмма базы *мөселманлар* ... иғәнә итмәделәр [Акъегет, б. 61]; Үткән кичдә бер чәйханәдә ике *мөселман* бу тариқа сөйләшеп чәй эчәйүрлар ... [Бигиев, 1887, б. 30]; Җиһангир Агийевкә мағада бу ханәдә өчдүрт *мөселман* мәүҗүд иде [Бигиев, 1890, б. 36].

Йомгаклап әйткәндә, татар халкының дини күзаллаулар системасында кеше баштан ук Алла тарафыннан яратылган һәм бар нәрсәдә дә аңа буйсынучы җан иясе буларак кабул ителгән. Әлеге караш мөселман традициясе өчен хас дип санала. Ләкин, тел материалларыннан күренгәнчә, татарларда ул баштан ук яшәп килгән. Алга таба кеше җәмгыятьтә үз урынын билгәгән, социаль яктан актив зат буларак та карала башлый.

Әдәбият

Акъегет М. Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

Бигиев З. Өлүф, яки гүзәл кыз Хәдичә. Роман. Казан: Типогр. Г.М. Вечеслава, 1887. 77 б.

Бигиев З. Гөнаһе кәбаир. Роман. Казан: Типогр. Г.М. Вечеслава, 1890. 72 б.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 543 б.

Мирхәев Р.Ф. Татар лингвокультурасында «Алла» концепты // Фәнни Татарстан, 2017, № 3, Б. 22–27.

Мөхәммәдъяр. Нуры содур. Поэмалар, шигырь. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 336 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. Казан: ТӘҺСИ, 2015. 712 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: II том: Г–Й. Казан: ТӘҺСИ, 2016. 748 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. Казан: ТӘҺСИ, 2017. 744 б.

Статья подготовлена при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта № 16-14-16011

Мәкалә Россия фундаменталь тикшеренүләр фондының һәм Татарстан Республикасы хөкүмәтенең финанс ярдәме белән 16-14-16011 номерлы фәнни проект кысаларында әзерләнде

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре